

**TURKISTONNING XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDAGI IQTISODIY
HOLATINING MUQIMIYNING “SAYOHATNOMA” ASARIDAGI TAHLILI****Erkinjonov Bobur Mirzo***Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Moliya” fakulteti ikkinchi bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Muqimiy asarda oddiy odamlar hayotini realistik ruhda aks ettirib, ayrim illatlarni tanqid qiladi. Shuningdek, u sayohat taassurotlari orqali turli hududlarning tabiati, madaniyati va odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni ham ko‘rsatib beradi. Ushbu maqolada Turkistonning o‘sha davrdagi xalq turmushi, urf-odatlar, iqtisodiy qiyinchiliklar va jamiyatdagi tengsizliklar Muhammad Aminxo‘ja Muqimiyning “Sayohatnoma” asari misolida tadqiq etiladi.*

Kalit so‘zlar: *“Sayohatnoma”, Muqimiy, ijtimoiy muhit, badiiy tahlil, realizm, sayohat janri.*

Аннотация: *В произведении Мукими жизнь простых людей отражается в реалистическом духе, а некоторые пороки подвергаются критике. Также через свои путевые впечатления он показывает природу различных регионов, их культуру и взаимоотношения между людьми. В данной статье исследуются народный быт Туркестана того времени, обычаи, экономические трудности и социальное неравенство на примере произведения Мухаммада Аминходжи Мукими «Саёхатнома».*

Ключевые слова: *«Саёхатнома», Мукими, социальная среда, художественный анализ, реализм, жанр путешествия.*

Annotation. *In the work of Mukimi, the life of ordinary people is depicted in a realistic spirit, and certain vices are criticized. Also, through his travel impressions, he presents the nature of various regions, their culture, and the relationships among people. This article examines the way of life of the people of Turkestan at that time, customs, economic difficulties, and social inequalities based on the example of Muhammad Aminkhuja Mukimi’s work “Sayohatnoma”.*

Keywords: *“Sayohatnoma”, Mukimi, social environment, literary analysis, realism, travel genre.*

Kirish

Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy ijodida “Sayohatnoma” alohida o‘rin egallaydi, chunki bu asar shoirning bevosita kuzatuvlari, hayotiy tajribasi va ijtimoiy voqelikka bo‘lgan

munosabatini badiiy ifoda etuvchi muhim manbadir. Asar sayohat janri doirasida yaratilgan bo‘lsa-da, unda oddiy safar taassurotlaridan tashqari, chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmun ham mujassam. Muqimiy sayohat davomida ko‘rgan voqealarini shunchaki tasvirlab bermaydi, balki ularni tanqidiy ko‘z bilan tahlil qiladi, jamiyatdagi mavjud muammolarni ochib beradi va o‘quvchini mushohadaga chorlaydi.

Asarning eng muhim jihatlaridan biri undagi realistik tasvirdir. Muqimiy voqealarni bezab ko‘rsatmaydi, balki qanday bo‘lsa, shunday holatda aks ettiradi. U duch kelgan insonlar, turli qatlam vakillari, ularning yashash sharoiti va muomalasi orqali o‘sha davr ijtimoiy hayotining haqqoniy manzarasini yaratadi. Bu esa “Sayohatnoma”ni oddiy badiiy asar emas, balki ijtimoiy hujjat darajasiga yaqinlashtiradi. Shoirning kuzatuvchanligi juda kuchli bo‘lib, u kichik detallar orqali katta ijtimoiy xulosalar chiqarishga erishadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy ijodi o‘zbek mumtoz va jadid adabiyoti oralig‘idagi muhim badiiy hodisalardan biri sifatida ko‘plab adabiyotshunos olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ayniqsa, uning “Sayohatnoma” asari XIX asr oxiri Turkiston ijtimoiy muhiti, xalq turmushi hamda davrning iqtisodiy-maishiy manzarasini aks ettiruvchi muhim badiiy manba sifatida baholanadi. O‘zbek adabiyotshunosi Naim Karimov tadqiqotlarida Muqimiy ijodining asosiy xususiyati sifatida realizm va xalq hayotiga yaqinlik alohida ta’kidlanadi. Olimning fikricha, shoir o‘z asarlarida oddiy xalq turmushini bezaksiz va tabiiy shaklda tasvirlash orqali davrning haqiqiy ijtimoiy qiyofasini yaratishga muvaffaq bo‘lgan.

Ozod Sharafiddinov Muqimiy hajviyotini tahlil qilar ekan, shoir asarlarida ijtimoiy tengsizlik, mansabdorlarning adolatsizligi va xalqning og‘ir yashash sharoitlari kuchli tanqidiy ruh orqali ifodalanganini qayd etadi. Tadqiqotchining nuqtayi nazariga ko‘ra, Muqimiy satirasining kuchi uning hayotiy asosga egaligida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, “Sayohatnoma”dagi mingboshi, qozi va boylar obrazlari orqali Turkiston jamiyatidagi iqtisodiy tabaqalanish va ma’naviy inqiroz ochib beriladi.

Adabiyotshunos Izzat Sulton o‘z ilmiy qarashlarida Muqimiy ijodini demokratik adabiyot an‘analari bilan bog‘laydi. Olimning ta’kidlashicha, Muqimiy ijodi xalq manfaatlarini himoya qiluvchi badiiy tafakkur mahsuli bo‘lib, unda mehnatkash qatlam hayoti markaziy o‘ringa chiqadi. Bu jihat “Sayohatnoma”da ayniqsa yaqqol ko‘zga tashlanadi. Asarda iqtisodiy qiyinchiliklar, kambag‘allik va ijtimoiy adolatsizlikning tasvirlanishi shoirning xalqparvarlik pozitsiyasini ko‘rsatadi.

Begali Qosimov Turkiston jadid adabiy muhiti va milliy uyg‘onish masalalarini o‘rganar ekan, Muqimiy ijodini xalq tafakkurining uyg‘onish jarayoni bilan bog‘laydi. Tadqiqotchining fikricha, Muqimiy sayohat davomida kuzatgan ijtimoiy voqeliklarni oddiy tasvir bilan cheklab qolmay, ularni muayyan ijtimoiy xulosalar chiqarish darajasiga olib

chiqqan. Bu esa “Sayohatnoma”ni nafaqat badiiy, balki tarixiy-ijtimoiy manba sifatida ham qimmatli qiladi.

Rus sharqshunosi Evgeniy Bertels Markaziy Osiyo adabiyoti bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarida XIX asr oxiri o‘zbek adabiyotida realizmning kuchayishini alohida qayd etadi. Olimning fikricha, bu davr adabiyoti xalq hayotini haqqoniy tasvirlashga intilishi bilan ajralib turadi. Muqimiy ijodi ham aynan shu realizm an‘anasining yorqin namunalaridan biri sifatida baholanadi.

Shuningdek, Vohid Abdullayev o‘zbek adabiyoti tarixi bo‘yicha tadqiqotlarida Muqimiy asarlarining til xususiyatlari, xalqona iboralar va sodda uslub orqali keng ommaga yaqinlashganini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, “Sayohatnoma”dagi sodda va jonli til asarning xalqchilik ruhini kuchaytirgan hamda undagi ijtimoiy tanqidning ta’sirchanligini oshirgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda Muhammad Aminxo‘ja Muqimiyning “Sayohatnoma” asari asosiy manba sifatida tanlanib, undagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar badiiy tahlil asosida o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, matnshunoslik, badiiy tahlil hamda analitik kuzatuv usullaridan foydalanildi. Asardagi xalq turmushi, iqtisodiy qiyinchiliklar, ijtimoiy tabaqalanish, mansabdorlar faoliyati va xalqning yashash sharoiti bilan bog‘liq tasvirlar tizimli ravishda tahlil qilindi. Shuningdek, Muqimiy ijodi bo‘yicha o‘zbek va xorijiy adabiyotshunos olimlarning ilmiy qarashlari qiyosiy o‘rganilib, asarning tarixiy hamda ijtimoiy ahamiyati yoritildi. Tadqiqot davomida badiiy matnda aks etgan realizm unsurlari, tanqidiy ruh va xalqona tasvir vositalarining Turkistonning XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy muhitini ochib berishdagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tahlil va natijalar

Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy “Sayohatnoma” asarida jamiyatdagi tengsizlik masalasi markaziy o‘rinda turadi. Muqimiy boy va kambag‘al qatlamlar o‘rtasidagi farqlarni aniq ko‘rsatadi. Safar davomida u turli hududlardagi hayot sharoitini solishtirar ekan, ayrim joylarda odamlarning og‘ir mehnat ostida yashashi, iqtisodiy qiyinchiliklar bilan kurashishi, boshqa joylarda esa nisbatan farovonlik mavjudligini tasvirlaydi. Bu holat orqali u jamiyatda adolatning yetishmasligini, ijtimoiy muvozanat buzilganini ko‘rsatadi. Shoirning bu yondashuvi uni faqat kuzatuvchi emas, balki tanqidiy fikrlovchi ijodkor sifatida namoyon etadi. Muqimiyning obraz yaratish mahorati ham e’tiborga loyiqdir. U uchratgan insonlarini idealizatsiya qilmaydi, balki ularni hayotdagidek murakkab va ko‘p qirrali qilib tasvirlaydi. Har bir obraz o‘zining ijtimoiy holati, xarakteri va muammolari bilan ajralib turadi. Bu esa asarning hayotiylikini yanada oshiradi.

Shoir o‘z hajvgo‘ylik iste‘dodini ishga solib, munofiq mingboshilar, adolatsiz qozilar, noinsof boylar va boshqalarning asl basharalarini ayovsiz ochib tashlaydi:

Mingboshilik kimning ishi,
Desam dedi: bedonishi,
Bir “qo‘shtegirmonlik” kishi –
Hoji Iso badkor ekan.
Mag‘rur, xasisu beshu kam,
Har gapda yuz ichgay qasam,
Tagjoy olur moxovdanam –
Hoji o‘zi murdor ekan

Shuningdek, asarda xalq turmushi va urf-odatlar ham keng yoritilgan. Muqimiy har bir hududning o‘ziga xos madaniy muhitini, odamlarning kundalik hayot tarzini, an‘analarini va muomala madaniyatini tasvirlaydi. Bu tasvirlar orqali o‘quvchi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi o‘zbek jamiyatining ma‘lum bir qatlamini yaqqol tasavvur qila oladi. Shoirning tili sodda, tushunarli bo‘lsa-da, unda chuqur ma‘no va badiiy ifoda kuchi mavjud. Masalan, xushhavo Yaypan to‘g‘risida so‘z borayotganida, u yerda yashovchi aksariyat odamlar tabiatidagi janjalga moyillikni ta‘kidlaydi:

“Yayfan” agarchi xushhavo
Odamlari yengilnamo.
Bir-birlarila doimo
Bo‘lar-bo‘lmasga jang ekan.

“Sayohatnoma”da Muqimiy tabiat tasviriga ham alohida e‘tibor qaratadi. U sayohat davomida ko‘rgan tog‘lar, daryolar, vodiylar va boshqa tabiiy manzaralarni nafis badiiy vositalar orqali tasvirlaydi. Biroq, bu tasvirlar faqat estetik maqsadda emas, balki inson va tabiat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatish uchun ham xizmat qiladi. Tabiat tasvirlari asarga lirizm bag‘ishlaydi va uning badiiy qiymatini oshiradi.

Shoir Rapqon haqida so‘z yuritar ekan, quyidagi misralarni bitadi:

“Rafqon” ajoyib joy ekan,
Bir ko‘cha ketgan soy ekan.
Salqin supa hoy-hoy ekan,
Kim ko‘rsa hangu mang ekan

Yaypan ta‘rifida esa quyidagi satrlarni ko‘rishimiz mumkin:

Yayfan kabi tolzor kam,
Yo‘q soyasida zarra g‘am,
Zebo sanam, qoshi qalam
Jononlari bisyor ekan.

Rishtonni esa jannat bog‘larini eslatuvchi maskan sifatida tilga oladi:

Ammo nazarda “Roshidon”

Firdavs bog‘idin nishon,

O‘ynab oqar obiravon,

Sahni gulu gulzor ekan

Vodil qishlog‘i ham “Sayohatnoma” muallifi Muhammad Aminxo‘ja Muqimiyda chuqur taassurotlar qoldiradi va bu yerning tabiati haqida quyidagi misralarni bitadi:

“Vodil” maqomi dilfizo,

Ko‘chalaridur dilkusho,

Anhorida obi safo,

Sebarga, obishor ekan

Asardagi yana bir muhim jihat — tanqidiy ruhning kuchliligidir. Muqimiy ayrim ijtimoiy illatlarni ochiq tanqid qiladi. U adolatsizlik, poraxo‘rlik, ma‘naviy sustlik kabi holatlarni ko‘rsatib o‘tadi. Bu tanqidlar bevosita bayon shaklida emas, balki voqealar va obrazlar orqali ifodalanadi. Shu sababli asar o‘quvchida tabiiy ravishda mulohaza uyg‘otadi.

Muqimiy mehnatkash xalqni ayamay ezuvchi ana shunday mansabdorlarni ijtimoiy tip sifatida fosh etib qolmay, ularning odam sifatida ham pastkash, jirkanch tabiatli kimsalar ekanligini ko‘rsatib beradi. Ulardan biri Oltiariq mingboshisidir:

Mingboshisi so‘finamo,

Tasbihi bo‘ynida rido,

Cho‘qib qochar zog‘i alo,

Bir dog‘uli ayyor ekan.

Xayru saxo vajhiga kar,

Bir pulni yuz yerdin tugar,

Kelsa gadoy nogoh agar

Bir non chiqish dushvor ekan.

“Sayohatnoma”ning kompozitsion tuzilishi ham o‘ziga xos. Asar an’anaviy syujetga qat’iy bo‘ysunmaydi, balki sayohat jarayonidagi epizodlar ketma-ketligidan tashkil topadi. Har bir epizod mustaqil bo‘lishi bilan birga umumiy g‘oyaga xizmat qiladi. Bu uslub sayohat janrining tabiiy xususiyatlaridan biri bo‘lib, Muqimiy uni mahorat bilan qo‘llagan.

Asarda til va uslub sodda bo‘lishiga qaramay, unda xalqona iboralar, maqollar va obrazli ifodalar keng qo‘llanadi. Bu esa asarning xalqchilligini oshiradi va uni keng omma uchun tushunarli qiladi. Shoirning tili jonli va tabiiy bo‘lib, u sun‘iylikdan xoli. “Sayohatnoma”ni tahlil qilish jarayonida uning tarixiy ahamiyatini ham alohida ta’kidlash lozim. Asar o‘sha davr ijtimoiy hayotini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Unda berilgan

ma'lumotlar orqali tarixiy muhit, odamlar turmushi va jamiyat tuzilishi haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Shu sababli u nafaqat adabiy, balki tarixiy manba sifatida ham qadrlanadi.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, "Sayohatnoma" Muhammad Aminxo'ja Muqimiy ijodida muhim o'rin egallab, unda o'z davri ijtimoiy hayoti, xalq turmushi va mavjud muammolar badiiy hamda realistik ruhda yoritilgan. Asar nafaqat adabiy-estetik, balki tarixiy-ijtimoiy manba sifatida ham katta ahamiyatga ega ekanligi aniqlanadi. Umuman olganda, "Sayohatnoma" Muqimiyning ijodiy yetukligini ko'rsatadigan asarlardan biridir. Unda shoirning kuzatuvchanligi, tanqidiy fikrlashi va badiiy mahorati uyg'unlashgan. Asar orqali u o'z davr jamiyatining muammolarini ochib beradi va insonlarni ijtimoiy adolat, halollik hamda ma'naviy poklikka chorlaydi.

Shu jihatdan "Sayohatnoma" bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, aksincha, yangi ilmiy yondashuvlar asosida qayta-qayta o'rganishni talab qiladigan muhim adabiy meros hisoblanadi. Shu bilan birga, mazkur yo'nalishni rivojlantirish uchun Muqimiy merosini zamonaviy ilmiy metodlar asosida chuqurroq tadqiq etish, asarni kengroq akademik muomalaga kiritish hamda ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar orqali o'qitishni takomillashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999. – 512 б.
2. Шарафиддинов О. Адабиёт – ҳаёт дарслиги. – Т.: Маънавият, 2004. – 368 б.
3. Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 392 б.
4. Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т.: Маънавият, 2002. – 400 б.
5. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1967. – 684 б.
6. Бертельс Е.Э. История литератур народов Средней Азии. – Москва: Наука, 1960. – 492 с.
7. Муқимий М.А. Танланган асарлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 286 б.